

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

(απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΚΟΖΑΝΗ 8-10 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1996

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ
ΚΟΖΑΝΗ 1999

Επιστημονική Επιτροπή Συνεδρίου

Άλκης Αγγέλου
Δ.Γ. Αποστολόπουλος
Γρηγόρης Καραφύλλης
Παναγιώτης Νούτσος
Νίκος Ψημμένος

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου

Γρηγόρης Καραφύλλης
Β.Π. Καραγιάννης, δ/ντής ΙΝ.Β.Α.
Χαρίτων Καρανάσιος
Κώστας Πέτσιος
Γιώργος Τιάλιος

Τίτλος: Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)

Επιμέλεια: Β.Π. Καραγιάννης

Εκδόσεις: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης

Εξώφυλλο: Γιάννης Κάβουρας

ISBN: 960-7973-08-9

Εκτύπωση: ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ, Ι. Αντωνιάδης - Θ. Ψαρράς Ο.Ε.

Μοναστηρίου 242 - Θεσσαλονίκη, Τηλ.: (031) 554.116 - Fax: 553.724

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΝΤΙΝΑΣ

Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα

Εισαγωγή

Ο νεοελληνικός διαφωτισμός με τις ιδιομορφίες και τις αποκλίσεις του, οι οποίες έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι ο ελληνικός κόσμος κουβαλάει πάνω του τη βαριά αρχαιοελληνική κληρονομιά αλλά και με την αδήριτη πραγματικότητα της δουλείας στον ασιάτη κυρίαρχο, αποτελεί – όπως είναι γνωστό – κλάδο του μεγάλου κορμού του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Ο χρόνος του τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 18. και στις πρώτες του 19. αιώνα, κυρίως στην πεντηκονταετία από το 1774 έως το 1821.

Σύμφωνα με τον ιστορικό του θέματος Κ.Θ. Δημαρά με τον όρο «ελληνικός διαφωτισμός» εννοούμε «το σύνολο των πνευματικών εκείνων και συνειδησιακών φαινομένων της νέας ελληνικής ιστορίας, τα οποία συμβαδίζουν με τη γενική προαγωγή του Ελληνισμού, και πριν από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, αλλά και, ιδίως, μετά, και των οποίων φυσική απόληξη πρέπει να θεωρήσουμε την Ελληνική Επανάσταση».

Ο Διαφωτισμός είναι αισιόδοξο κίνημα και ένα από τα βασικά του γνωρίσματα είναι η πίστη στη δύναμη του ορθού λόγου, στην εξελιξιμότητα του ανθρώπου, στην πρόοδο και άρα στη δυνατότητα της ευτυχίας του. Για να πετύχει τους στόχους του καλλιέργησε την ελεύθερη κριτική έρευνα και τη γνώση του φυσικού κόσμου, κήρυξε την ανεξιτησιακή και δίδαξε την αξιοπρέπεια του κάθε ανθρώπου.

Το σπουδαιότερο πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει ο Δια-

φωτισμός – και ο ευρωπαϊκός αλλά και ο ελληνικός – ήταν το πρόβλημα της αγωγής και κατεπέκταση του γλωσσικού οργάνου που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για το σκοπό αυτό. Το μεγάλο δίλημμα στο οποίο κλήθηκε να πάρει θέση ήταν: προαγωγή των ζωντανών γλωσσών και ιδιαίτερας των εθνικών ιδιωμάτων ή συνέχιση της χρήσης των νεκρών γλωσσών, που ως τότε αποτελούσαν το μοναδικό μέσο αγωγής;

Στη Δύση το πρόβλημα αυτό λύθηκε σχετικά εύκολα: το ξένο γλωσσικό όργανο, η λατινική γλώσσα, αντικαταστάθηκε από τις εθνικές κατά τόπους γλώσσες. Στον ελληνικό χώρο όμως τα πράγματα παρουσίαζαν μιαν ουσιώδη διαφορά: δεν επρόκειτο για μια ξένη γλώσσα, αλλά για την ίδια τη γλώσσα των προγόνων, η οποία θα απομακρυνόταν για χάρη ενός μεταγενέστερου σταδίου της εξέλιξής της, ακαλλιέργητου και άδοξου. Η ανάσταση της προγονικής δόξας, ιδανικό που γίνεται όλο και πιο σαφές στη συνείδηση των ελλήνων λογίων, έχει ως προϋπόθεση την ακέρατη αποκατάσταση της αρχαίας γλώσσας. Η στροφή προς την αρχαία γλώσσα όχι μόνο δεν αποτελεί τεκμήριο συντηρητισμού, αλλά συσχετίζεται με τα πιο προοδευτικά κινήματα του ελληνικού νου· ακόμα κι ο ύποπτος στην Εκκλησία για την ελευθεροφροσύνη του Νεόφυτος Δούκας καταλήγει στην αντίληψη ότι πρέπει να αναστηθεί ολοκληρωτικά η αρχαία γλώσσα.

Πάνω λοιπόν σ' αυτό το μεγάλο πρόβλημα της γλώσσας έπρεπε να δώσει απάντηση κι ο ελληνικός διαφωτισμός. Τους προβληματισμούς που αναπτύχθηκαν και τις λύσεις που δόθηκαν – και που συνιστούν την ουσία αυτού που ονομάζουμε γλωσσικό ζήτημα – θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε στα στενά χρονικά όρια αυτής της εισήγησης.

Το γλωσσικό ζήτημα

Γενικά

Σε όλη τη μεταχριστιανική εποχή το ελληνικό έθνος δεν κατόρθωσε να καθιερώσει μια γλώσσα κοινή, γραπτή και προφορική, θεμελιωμένη στη ζωντανή του λαλιά. Εμποδίστηκε από το αρχαϊστικό ιδανικό

του αττικισμού που κληροδοτήθηκε και στο νεοελληνικό έθνος μέσω του Βυζαντίου.

Έτσι και ο νεότερος ελληνισμός στα χρόνια της τουρκικής σκλαβιάς συνέχισε τη διγλωσσία των βυζαντινών: από τη μια η ομιλούμενη γλώσσα που συνεχίζει την αλεξανδρινή κοινή, από την άλλη η αρχαίζουσα γραπτή των λογίων, της παιδείας και της Εκκλησίας, παρόλο που η καλλιέργεια μιας νέας κοινής ήταν όσο ποτέ άλλοτε αναγκαία. Μάλιστα οι λίγοι μορφωμένοι την εποχή της τουρκοκρατίας αρχαίζουν όσο τους το επιτρέπουν οι γλωσσικές τους γνώσεις.

Οι λίγοι όμως Έλληνες που ταξίδεψαν την περίοδο αυτή στη Δύση γνώρισαν την ευρωπαϊκή αναγέννηση και φιλοδοξούσαν να οδηγήσουν το υπόδουλο γένος στην πνευματική και πολιτική του αναγέννηση. Κι έβλεπαν καθαρά ότι αυτό δε μπορούσε να γίνει με όργανο την αρχαίζουσα γλώσσα που ήταν ακατάληπτη απ' αυτό, αλλά με μια γλώσσα που να βρίσκει όσο γίνεται πιο κοντά στην ομιλούμενη.

Η πρώτη απόπειρα για να γραφεί η νεοελληνική γλώσσα σε συγχρονική βάση γίνεται στη Βενετία από τον Κερκυραίο παπά Νικόλαο Σοφιανό. Μέσα στη γενική περιφρόνηση της ζωντανής γλώσσας του σκλαβωμένου έθνους ανακαλύπτει τη μητρική γλώσσα και θέλοντας να βοηθήσει στην πνευματική αναγέννηση και την εθνική αφύπνιση συντάσσει στα 1540 την πρώτη Γραμματική της Δημοτικής και μεταφράζει σ' αυτήν το «Περί παιδων αγωγής» του Πλουτάρχου. Στο ίδιο πνεύμα και στην ίδια γλώσσα ο Μάξιμος Καλλιπολίτης στις αρχές του 17. αιώνα μεταφράζει την Καινή Διαθήκη, ο Φραγκίσκος Σκούφος γράφει την «Τέχνη ρητορικής», ο Ηλίας Μηνιάτης τις «Διδαχές» του, ο Κοσμάς ο Αιτωλός τα κηρύγματά του, ο Μητροφάνης Κριτόπουλος και ο Καννέλος Σπανός τις γραμματικές της ομιλούμενης γλώσσας.

Αν και οι αυστηρές περιχαρακώσεις είναι πάντοτε πολύ επικίνδυνες, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι διακρίνονται δύο σαφείς τάσεις στον νεοελληνικό διαφωτισμό όσο αφορά το θέμα της γλώσσας. Από τη μια βρίσκονται οι οπαδοί της λαϊκής ή «φυσικής» όπως τη λένε γλώσσας, από την άλλη οι οπαδοί των ελληνικών, δηλαδή της αρχαίας. Αντικατοπτρίζουν το διπλό προσανατολισμό του νέου ελληνισμού προς τις δυο μεγάλες σφαίρες παιδείας, το δυτικό πολιτισμό από τη

που επιτείνεται ανάμεσα στα 1816 και 1820. Την πιο μεγάλη πολεμική τη δέχεται ο «Λόγιος Ερμής» από ένα άλλο περιοδικό που έβγαине επίσης στη Βιέννη, την «Καλλιόπη», όργανο των αρχαϊστών.

Οι αρχαϊστές

Στο πρόγραμμα του δημοτικισμού όπως είναι φυσικό αντιτάσσεται ο αρχαϊσμός εμποδίζοντας στην πιο κατάλληλη στιγμή το νεαρό έθνος να βρει τη γλώσσα του και τον εαυτό του και μαζί το δρόμο για την προκοπή και τον πολιτισμό. Το βασικό επιχείρημα των αρχαϊστών είναι ότι η μόνη γλώσσα που ταιριάζει σε Έλληνες είναι τα ελληνικά, δηλ. τα αρχαία. Η γλώσσα του έθνους είναι ανίκανη να εκφράσει τις τέχνες και τις επιστήμες γιατί είναι χαλασμένη, χυδαία και βάρβαρη. Αποδίδουν τον πνευματικό και ηθικό ξεπεσμό του νέου ελληνισμού στο χάσιμο της αρχαίας γλώσσας. Έτσι για να αναγεννηθεί ο ελληνισμός και να ξαναποκτήσει την προγονική δόξα, είναι ανάγκη πρώτα απ' όλα να μείνει πιστός στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Εκπρόσωποι αυτής της τάσης είναι: ο *Ευγένιος Βούλγαρης*, (1716-1806), ο *Δημήτριος Δάρβαρης*, ο *Παναγιώτης Κοδριακάς*, (1762-1827) ο *Νεόφυτος Δούκας*, (1760-1845) ο *Κωνσταντίνος Οικονόμου* (1780-1875), ο *Στέφανος Κομμητάς* (-1830), ο *Αθανάσιος Σταγειρίτης* (-1844), τέλος ενμέρει το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Ας δούμε τις απόψεις μερικών απ' αυτούς.

Ο *Παναγιώτης Κοδριακάς* από νωρίς προσπάθησε να διαμορφώσει ένα σύστημα συντηρητικής βιοθεωρίας. Διαχωρίζοντας με κάθε σεβασμό τη θέση του από τον Καταρτζή έρχεται σε ευθεία αντίθεση στους γλωσσικούς του αγώνες προς τον Κοραή εξαίροντας καλά το σημείο της διαφωνίας και χρησιμοποιώντας επιδέξια στην πολεμική του στοιχεία που αναφέρονται στην πολιτική και ιδιαίτερα κάποιες συσχετίσεις προς τα πράγματα της γαλλικής επανάστασης. Συνοψίζοντας τις διαφορές τους συμπεραίνει: «πρόκειται άρα περί των κυριοτέρων εθίμων του Γένους μας, και όχι απλώς περί δύο ή τριών γραικοβαρβαρικών λεξειδίων».

Ο *Νεόφυτος Δούκας*, είναι ο συνεπέστερος εκπρόσωπος των αρχαϊστών του καιρού του, αντίπαλος και επικριτής των γλωσσικών

και εκπαιδευτικών αντιλήψεων του Κοραή και των οπαδών του. Γι αυτόν ο αγώνας του Διαφωτισμού αφού επικράτησε στον εκπαιδευτικό κόσμο, και κατά γενικό κανόνα στα γράμματα, προσβάλλεται στον πολιτικό τομέα. Τονίζοντας μια παρατήρηση του Σ. Κομμητά γράφει στα 1814 και προκαλεί έντεχνα συνειρμούς με τα γεγονότα της γαλλικής επανάστασης: «το δε βοάν πολλάκις “φιλοσοφία, φιλοσοφία” καθάπερ ποτέ οι μαινόμενοι Γάλλοι *liberté, liberté* προς απώλειαν της των εθνών ευταξίας, φιλοσοφίαν αληθή ου ποιεί».

Αντιδρά με άμεσο και έντονο τρόπο στην προτροπή του Κοραή να γίνει μια μεγάλη συναγωγή του λεξιλογίου όπως βρίσκεται στο στόμα του λαού λέγοντας: «και ο Κοραής σε στέλλει συνεχώς εις τας πόλεις της Ελλάδος να εκλέξης τας συμφοράς της (ίνα μη λάβης δηλονότι λέξιν εκ της αρχαίας άνευ της εσχάτης ανάγκης)». Ο αρχαϊσμός του Δούκα δεν έχει παρόλα αυτά τίποτε το στατικό, τίποτε το συντηρητικό: είναι στο είδος του και στη συνείδησή του προοδευτικός. Από την πλευρά του Δούκα δεν υπάρχει απέχθεια στη χρήση της λαϊκής γλώσσας, υπό τον όρο να περιορίζεται η χρήση αυτή αποκλειστικά όταν πρόκειται για σχέσεις με αγραμμάτους. Μαζί με τον Στέφανο Κομμητά και τον Αθανάσιο Σταγειρίτη, από τους πιο ακραίους εκφραστές του αρχαϊσμού, γράφουν στα αρχαία ελληνικά τις λόγιες συγγραφές τους.

Στο γλωσσικό αγώνα ο Δούκας γίνεται από νωρίς ο κορυφαίος μέσα στο χορό των αρχαϊστών. Η ζωή του και η δράση του μας δείχνουν άριστα το δρόμο από τον οποίο πέρασε ο γλωσσικός αρχαϊσμός στον τόπο μας. Στην περίπτωση του βρισκόμαστε μπροστά σε μια θαρραλέα, επαναστατική, εθνική προσπάθεια που έχει σκοπό την ανάσταση του Γένους. Η νεανική εθνική συνείδηση των χρόνων εκείνων ήταν στενά συνδεδεμένη με το όραμα του μεγαλείου της αρχαίας Ελλάδας, καθώς ήταν και στενά συνδεδεμένη με τη γαλλική επαναστατική έξαψη: αν η ανιστόρητη τροπή προς τον γλωσσικό αρχαϊσμό μας ξαφνιάζει σήμερα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υποστηρίχθηκε τα χρόνια ακριβώς που οι γάλλοι επαναστάτες ντύνονταν σαν τους αρχαίους, εξαρχαίζαν τα ονόματά τους, προσπαθούσαν να αναστήσουν τις αρχαίες λατρείες. Η αντίληψη αυτή δίδασκε ότι μπορεί να γίνει προσέγγιση προς τα κλα-

λείο, το οποίο θα καταστήσει δυνατή και αποδοτική τη διδασκαλία αυτήν, αψηφώντας την αποδοκιμασία εκείνων που επιθυμούσαν να μένουν στα καθιερωμένα.

Είναι χαρακτηριστικό πάντως για το πνεύμα που διέπει το κίνημά του στο σύνολό του το γεγονός ότι όταν αποφάσισε – το 1791 – να εγκαταλείψει τις ακραίες γλωσσικές του θέσεις αναφορικά με τη δημοτική («φυσική») γλώσσα, και αρχίζει να γράφει σε μια γλώσσα «αιρετή» «κατά το ύφος των σπουδαιών», δήλωσε ότι το κάνει για να υπερασπιστεί άλλες βασικότερες αρχές του: «αδιαφορώντες με ό,τι τρόπον και αν είναι, μόνο να ωφελησω το γένος μου».

Και στα πρωτότυπα έργα του αλλά και στις παραφράσεις του μετά το 1791 δείχνει καθαρά τις νέες γλωσσικές του κατευθύνσεις: λεξιλόγιο που τείνει προς τη χρήση λέξεων οι οποίες προέρχονται από την αρχαία ελληνική με εξοβελισμό αντίστοιχων όρων προερχόμενων από ξένες γλώσσες και μικρομεταβολές (στην > εις την) χωρίς ουσιαστική αλλαγή στη δομή. Παραμένει δηλαδή για τον Καταρτζή – όπως αργότερα και στον Κοραή – αφετηρία η λαλούμενη γλώσσα και η επιλογή του είναι να μην αποστεί πολύ από τη γλωσσική πραγματικότητα του καιρού του.

Ανάμεσα στους οπαδούς του Καταρτζή συγκαταλέγονται ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Κι η προσπάθεια του Αθανάσιου Χριστόπουλου, έχει την ίδια αφετηρία. Ας τους παρακολουθήσουμε για λίγο.

Ο Δανιήλ Φιλιππίδης κι ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, μαζί με μια ομάδα νέων, ανάμεσα στους οποίους και ο Ρήγας, αποτελούν τον «κύκλο» του Καταρτζή. Αυτός στάθηκε για τους «Δημητρείς», όπως είναι πιο γνωστοί, εμπνευστής και οδηγός. Έγραφαν τη Νεωτερική Γεωγραφία σε γλώσσα «φυσική» (απλή), όπως είχαν κάνει πριν απ' αυτούς οι προηγούμενοι γεωγράφοι Μελέτιος, Χρύσανθος και Νοταράς-Φατζέας. Για την επιλογή τους αυτή επιχειρηματολογούν ως εξής: «Η γλώσσα μας, κοντά εις τα άλλα προτερήματα οπού έχει, είναι και πολλά αρμονική και ποιητική, και όλα τα ξένα έθνη το ομολογούν, ημείς μόνον δεν το ηξεύρομεν, και φαίνεται πως είμασθε ένα έθνος γηραλέο, και πάσχομεν το πάθος μερικών γερόντων οπού δια

την επιπέδωσιν των ματιών μας δεν βλέπομεν από κοντά να καταλάβωμεν τι θησαυρό έχομεν».

Ο *Ρήγας Βελεστινλής* χρησιμοποιεί κι αυτός στη διαπραγμάτευση των θεμάτων του γλώσσα απλή. Στον πρόλογο ενός διδακτικού βιβλίου του εξηγεί το γιατί: «Η αιτία οπού μετεχειρίσθην απλούν ύφος ήτον διά να μην προξενήσω με την γριφότητα του Ελληνισμού (= αρχαίας ελληνικής, αρχαϊκής γλώσσας) εις τους άλλους εκείνο οπού ο ίδιος έπαθα σπουδάζοντας». Και στο «Φυσικής απάνθισμα» αναφέρει: «όθεν, αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το Γένος μου... έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνεια, όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι, και να αποκτήσουν μίαν παραμικράν ιδέαν της ακαταλήπτου Φυσικής».

Ακολουθώντας την άποψη του Δημήτρη Καταρτζή ότι η γλώσσα μας δεν υστερεί σε τίποτε από τις άλλες γλώσσες, αλλά είναι και καλύτερη, προσθέτει στη θεωρητική διδασκαλία του δασκάλου του και πρακτικά επιχειρήματα: «εν όσω, φίλε μου, ο Χασάνης και ο Μεχμέτης τυμπανίζουσι διά της σιδηράς ράβδου την κεφαλήν του Έλληνας, ούτος ούτε καιρόν, ούτε νουν έχει να διδαχθεί την αρχαίαν γλώσσαν του, ή να διορθώση την παρούσαν· όθεν δεν δύναται να εννοήσει τους λαλούντας υπέρ των συμφερόντων του, ειμή, όταν τω λαλώσιν εις την συνήθη αυτώ εκ βρέφους διάλεκτον».

Ο *Αθανάσιος Ψαλίδας* κι ο *Γιάννης Βηλαράς*, από τους ακραίους εκφραστές του δημοτικισμού προχωρούν ακόμη μακρύτερα: εμφανίζονται ως υποστηρικτές της φωνογραφικής γραφής, ζητούν την κατάρτησή της ιστορικής ορθογραφίας και τη σύνταξη των κειμένων μέσα στον ιδιάζοντα γλωσσικό χρωματισμό κάθε τόπου.

Ο *Αθανάσιος Χριστόπουλος* ακολούθησε ως ένα βαθμό κι αυτός τον Καταρτζή. Αποκαλείται από τον Διονύσιο Σολωμό «γενναίος» για τις γλωσσικές του απόψεις.

Ο *Άνθιμος Γαζής* τέλος στα 1781 εκδίδει μαζί με άλλους το περιοδικό «*Λόγιος Ερμής*» στη Βιέννη με την επιθυμία να αποτελέσει το συνεχτικό δεσμό των Ελλήνων που ζουν είτε στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα είτε έξω από τον ελληνικό χώρο. Οι εκδότες του περιοδικού, οπαδοί της νέας γλώσσας, παίρνουν μέρος στη γλωσσική διαμάχη

μια μεριά, τον αρχαίο κόσμο από την άλλη. Ο διπλός αυτός προσανατολισμός πλουτισμένος από την πίστη στη λαϊκή προσφορά έχει ισχυρή επίπτωση στην αντιμετώπιση του γλωσσικού προβλήματος.

Οι δημοτικιστές

Την παράταξη των δημοτικιστών αποτελούν μια ομάδα πνευματικών ανθρώπων που διαπιστώνουν πως υπάρχει διαμορφωμένη η γλώσσα του νέου έθνους με τον κοινό της τύπο. Διακηρύσσουν ότι η πνευματική αναγέννηση δεν είναι δυνατό να πετύχει αν δε θεμελιωθεί στη ζωντανή γλώσσα. Τονίζουν επίσης πως άλλο πράγμα είναι ο λεξιλογικός πλουτισμός και άλλο ο λεξιλογικός και γραμματικός εξαρχαισμός. Την ομάδα αυτή αποτελούν ο *Ιώσηπος Μοισιόδακας* (1725-1800), ο *Δημήτριος Φωτιάδης ή Καταρτζής* (1730-1807), ο *Ρήγας Βελεστινλής* (1755-1798), ο *Δανιήλ Φιλιππίδης* (1755-1832), ο *Γρηγόριος Κωνσταντάς* (1758-1844), ο *Αθανάσιος Ψαλίδας*, ο *Αθανάσιος Χριστόπουλος*, (1772-1874), ο *Γιάννης Βηλαράς* (1771-1823), ο *Άνθιμος Γαζής* (1764-1828). Θα εραριστούμε στη συνέχεια μερικές απόψεις των παραπάνω πνευματικών ανθρώπων για τα θέματα της γλώσσας.

Ο *Ιώσηπος Μοισιόδακας* υπήρξε φανατικός υπερασπιστής της λαϊκής γλώσσας και της νεότερης φιλοσοφίας. Ευαίσθητος και στοχαστικός, αποδοκιμάζοντας την προηγούμενη σχετική παιδεία μάς δίνει στα 1761 έναν μοναδικό αντι-ορισμό του Διαφωτισμού: «Την σήμερα η Ελλάς τρέφει και περιποιείται δύο ελαττώματα, τα πλέον ανοικεία εις την δόξαν της. Αυτή κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και από την αμέλειαν της αρχαιότητας. Η πρώτη της εγέννησεν εκείνην την ακμαίαν πρόληψιν ότι όσα ή εφεύρησαν ή εκαλλιέργησαν οι παλαιοί, όλα γενναία και ακριβή. Και η δευτέρα της επροξένησεν την σπάνιν ή μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών συγγραμμάτων».

Στα 1781 σημειώνει: «καλόν είναι ότι οι Έλληνες αυτοί να γράψωσιν είτε περί των επιστημών είτε περί πραγμάτων άλλων εν τη τετριμμένη, εν τη κοινή διαλέκτω αυτών. Έκαστος γινώσκει πώς πάντα τα έθνη της Ευρώπης γράφουσιν εν τω νυν, έκαστον εν τη ιδιαιζούση διαλέκτω αυτού, τόσον περί των επιστημών, όσον και και περί

πάσης ετέρας ύλης της πολυμαθείας απλώς».

Στην Ακαδημία του Ιασίου της Ρουμανίας ο Ιώσηπος Μοισιόδουκας, φωτισμένος άνθρωπος και φορέας του ευρωπαϊκού πνεύματος, εισάγει πολύ σημαντικές καινοτομίες με πρώτη το ότι διδάσκει στην απλή γλώσσα, για να γίνεται αντιληπτός από τους μαθητές του. Χαρακτηριστικά έγραφε στη Θεωρία της Γεωγραφίας του: «Τρεις είναι οι λόγοι κυρίως υπό των οποίων προαχθείς το απλούν ύφος προτιμώ από του Ελληνισμού (δηλ. της αρχαίας ελληνικής γλώσσας). Ο πρώτος μεν είναι διότι η σαφήνεια, οσάκις τα πράγματα εκτίθενται απλοϊκώς, προσλαμβάνει επίτασιν, ο δεύτερος δε, διότι τα πράγματα εκτιθέμενα απλοϊκώς, γίνονται νοητά και αυτοίς τοις μη αφασμένοις Γραμματικής, ο τρίτος δε, διότι καλόν είναι τέλος, ότι και οι Έλληνες αυτοί να γράψωσιν είτε περί των Επιστημών, είτε περί πραγμάτων άλλων εν τη τετριμμένη, εν τη κοινή διαλέκτω αυτών».

Κάποιοι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού ξεκινώντας από τις ίδιες προοδευτικές αφετηρίες με άλλους συναδέλφους τους έδωσαν περισσότερη έμφαση στα ζητήματα των νεωτερικών επιστημών, και κυρίως των φυσικών, και στρέφονται έτσι προς πρακτικότερες λύσεις. Χαρακτηριστική είναι η στάση του Δημητρίου Φωτιάδη ή Καταρτζή, φωτισμένου φαναριώτη, θεωρητικού υπέρμαχου της φυσικής γλώσσας. Ο Καταρτζής αν και τρέφει βαθύ σεβασμό προς την αρχαιότητα, ζητά την καθιέρωση της κοινής γλώσσας της εποχής του ως αποκλειστικής γλώσσας του νέου ελληνισμού: «η καλλιέργειά της κι η συγγραφή βιβλίων σ' αυτήνα είναι γενική και ολική αγωγή του έθνους» λέει στα 1783. Στο ίδιο πνεύμα έγραφε και τα έργα του που αφορούν την αγωγή, τη γραμματική της ελληνικής κοινής και τη νεοελληνική στιχουργική.

Το γλωσσικό μανιφέστο του Καταρτζή διατυπώνεται στις 17 Ιανουαρίου του 1783 ως εξής: «Σχέδιο (=δοκίμιο) ότ' η ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται και γράφετ', έχει στα λογογραφικά της τη μελωδία, και στα ποιητικά της ρυθμό, και το πάθος και την πειθώ στα ρητορικά της· ότι τέτοια, είναι σαν την ελληνική, κατά πάντα καλλίτερ' απ' όλαις ταις γλώσσαις. Κι ότ' η καλλιέργειά της, κ' η συγγραφή βιβλίων σ' αυτήνα, είναι γενική και ολική αγωγή του έθνους».

Η επιχειρηματολογία του Καταρτζή είναι στηριγμένη στις δυο εμπειρίες (τον δυτικό πολιτισμό και τον αρχαίο κόσμο): πρέπει να πάρουμε από τη Δύση και την αρχαιότητα ό,τι μπορούμε να αφομοιώσουμε, και πρώτιστα τον τρόπο με τον οποίο και ο ένας και ο άλλος πολιτισμός αντιμετώπισαν το θέμα της γλώσσας. Ακολουθώντας τον Μοισιόδαχα δηλώνει ότι θα πρέπει να καθιερωθεί ως αποκλειστικό όργανο η «φυσική» γλώσσα, η δημοτική θα λέγαμε σήμερα, «καθώς κάμνουν τώρα Εγγλέζοι, Φραντζέζοι κι όλα τα άλλα ευπεπολιτευμένα έθνη της Ευρώπης και καθώς το κάμναν πρώτα οι Έλληνες, Ρωμάνοι (δηλ. Ρωμαίοι) και Ρωμαίοι (δηλ. Βυζαντινοί)»· αυτά στα 1784. Όστε και από το παράδειγμα των αρχαίων και από των ξένων εξάγεται το συμπέρασμα ότι σε όλες τις περιπτώσεις πρέπει να δουλεύουμε με τις εθνικές γλώσσες.

Άλλο σπουδαίο επιχείρημα του Καταρτζή είναι η απώλεια χρόνου για την εκμάθηση και τη χρήση των αρχαίων ελληνικών. Έλεγε χαρακτηριστικά: «ο Βούλγαρης σε πολλά χρόνια μέσα εκατάφερε να γράφει ύστερα από δύο δοκιμές τη Λογική του στα αρχαία ελληνικά. Αν εις το διάστημα αυτό ήθελε γράφη ρωμαίικα, σαν εύκολο πού 'ναι, πόσαις δεκαριαίς βιβλία ήθελε κάμη;» Αν όλοι οι λόγιοι της εποχής του έγραφαν στη γλώσσα τους «ήθελαν μας γεμίσουν από βιβλία και ήθελαν πλουταίνουν το έθνος μας με ιδέαις πολλαίς, καλαίς, ευκολοπαράδοταις και ευκολοπαράδεκταις». Και αλλού πάλι η ίδια αντίθεση: «Αν αυταίς ταις ιδέαις που έστρωσα τώρα εγώ και ταις έγγραφα με κάθε μου ευκολία και ηδονή και γληγοράδα, σα σε μια φυσική μου γλώσσα που είναι, ήθελα να της γράψω ελληνικά, έπρεπε να παραδέρνω σ' όλην την ζωή μου και να μη μπορέσω να πω εκείνο που θέλω, μήτε να νοιώθετε όλα όσα ήθελα πη».

Υποστήριζε ακόμη το σεβασμό στη σημασία που είχε μια λέξη στην τρέχουσα χρήση της από το λαό: «κανείς δεν έχει εξουσία να δώση σε μια λέξι το πάθος οπού δεν έχει αυτή στο στόμα του λαού». Ο Καταρτζής δείχνει από την άλλη πως είναι εύκολο στη νέα ελληνική να δανείζεται από τα αρχαία και να πλουτίζει έτσι το λεξιλόγιό της: «Μ' όλον τούτο τα καινούργια πράγματα που ευρέθησαν κι εφευρέθησαν σήμερα στης επιστήμαις και τέχναις, δε μας φτάνουν όσο πολλαίς

λέξεις και σφετερίσουμε γραμματικώς από τα ελληνικά: όθεν απαραίτητως πρέπει προς ώρας να πολιτογραφήσουμε' ομοίως πολλαίς άλλαις από τα ευρωπαϊκά και ασιανά έθνη».

Οπαδός του Γαλλικού διαφωτισμού και των εγκυκλοπαιδιστών ο Δημητράκης Καταρτζής επικαλείται συχνά στις συγγραφές του τον D' Alembert και τον Diderot. Κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος. Υπέρμαχος της δημοτικής, της «φυσικής», όπως έλεγε, γλώσσας του λαού, έγραφε με πειστικότητα για τις αρετές της και τόνισε την ανάγκη να καλλιεργηθεί η γλώσσα αυτή συστηματικά, για να προαχθεί με τη βοήθειά της η παιδεία του Έθνους. Να ένα ακόμα χαρακτηριστικό απόσπασμα των επιχειρημάτων του υπέρ της απλής γλώσσας: «Η γλώσσα εφευρέθηκε για να κοινολογούμε της ιδέαις μας αναμεταξύ μας, και να καταλαβαίνουμε μ' ευκολία ένας τον άλλον· αυτό λοιπόν δε γένηται σωστά και ορθά, α δε λαλούμε ή δεν ακούμε τη γλώσσα... οπού συνηθίσαμε να λαλούμε και ν' ακούμ' απτά μικράτα μας· το οποίο σ' εμάς είναι η ρωμαίικια γλώσσα».

Βασική μέριμνά του ήταν η «κοινή προκοπή». Την πρότασή του για την προκοπή του Γένους τη διατύπωνε με τα ακόλουθα: «αν θέλωμεν με θεμέλιον να το κατορθώσωμεν αυτό, πρέπει να ενώσωμεν την δύναμιν μας πολλοί· να μεταφράζουμε στα απλοελληνικά κάθε χρήσιμο βιβλίο, να διαδοθούν τα σχολεία, να συσταθούν υποτροφίες και φυτώρια δασκάλων, να συγχρονισθή η παιδεία, να εκλαϊκευθούν προπάντων οι επιστήμες, να φέρουμε στο ταλαίπωρο Γένος την Ελληνικήν παιδείαν και την μάθησιν της Ευρώπης».

Και όλα αυτά να γίνουν στη «φυσική» γλώσσα, τη ρωμαίικια: «διδάσκοντας τα παιδιά, πρέπει να προβαίνουμε μεθοδικώς κατά φύσιν, ήγουν σ' εκείνην την γλώσσα πώχει το παιδί έξι, σ' αυτήνα να το δίνουμ' ιδέαις· ή θέλωντας να το διδάξουμ' άλληνα, να του την εξηγούμε σ' εκείνην που ξέρει· αλλιώς είν' ο κόπος μας μάταιος...». «Είν' ανάγκη να συγγράψουμε τις επιστήμες και τέχνες ρωμαίικα, για να προκόβουν οι νέοι μας πιο γρήγορα και με θεμέλιο εις όλα».

Ο Καταρτζής δείχνει πραγματικά τη μέση πορεία του: δεν έχει την επιθυμία να αθετήσει την παράδοση, θέλει να διδάσκεται η αρχαία γλώσσα, αλλά έχει το θάρρος να κατασκευάσει το καινούργιο εργα-

σικά πρότυπα μέσα από το δρόμο της μίμησης. Έτσι ο Δούκας φτάνει στη διατύπωση της αρχής: «Αν και φράσεις μιμώμεθα, τα καλά των λόγων μιμούμεθα, και των προγόνων ημών μίμησιν έχομεν· και διά τούτο συγκρίνει μάλλον προς τούτο και συνεπαίνει προς την μίμησιν των καλών· ο δε ταύτα μιμείσθαι δυνάμενος, ουκ εις μακρά και προς τα άλλα χωρήσει, της φιλοτιμίας επαινουμένης».

Ο Στέφανος Κομμητάς, ένας ακόμη εκπρόσωπος του αρχαϊσμού, εκδίδει το 1800 μια γραμματική («Παιδαγωγός») της αρχαίας. Στον πρόλογό του αποδοκιμάζει τις ανακαινιστικές προσπάθειες των δημοτικιστών: «και μη, καθάπερ τινές, κακώς ειδότες οηθώμεν την γραμματικήν διδασκαλίαν ξυγγράφεισθαι δειν τη χυδαϊκή διαλέκτω». Η αποστροφή αυτή αποτελεί ευθεία βολή κατά του Καταρτζή που είχε πριν λίγο κυκλοφορήσει συντακτικό της αρχαίας «με ρωμαίικια διδασκαλία».

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμου τέλος ξεκινά με τη μετάφραση του Φιλάργγου του Μολιέρου (Εξηνταβελώνης) στα 1816 με μια ενεργητική συμπαράσταση στον αγώνα του Κοραή, τον βρίσκουμε όμως είκοσι χρόνια αργότερα κορυφαίο αντίπαλο του Διαφωτισμού, αυστηρό ελεγκτή της διδασκαλίας του, αντίπαλο του Φαρμακίδη και πολύ μακριά πια από τη γλωσσική γραμμή του πρώτου.

Οι «λογιότατοι», όπως αποκαλούνται από τους δημοτικιστές οι εκπρόσωποι του αρχαϊσμού, θεωρούνται εμπόδιο για τη μόρφωση του λαού και εκφραστές του ολιγαρχικού κοινωνικού πνεύματος, το οποίο έρχεται να πάρει τη θέση των Τούρκων. Ο Σολωμός μάλιστα τους απευθύνει τον εξής βαρύτατο χαρακτηρισμό: «Σας δίνω την είδηση ότι ετελείωσε το βασιλείον σας εις την Ελλάδα με των Τούρκων το βασίλειον».

Ο Κοραής και η καθαρεύουσα

Γενικά

Η αντίθεση ανάμεσα στους αρχαϊστές και τους δημοτικιστές συνεχίζεται ως στα χρόνια της Επανάστασης και τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Στο χώρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου διαμορφώνεται σιγά-σιγά ένας συγγραφικός τρόπος που επιδιώ-

κει να φθάνει σε μια ορθόεπεια και μια καλλιέπεια, μακριά κι από τις δυο ακρότητες που αναπτύξαμε παραπάνω.

Ανάμεσα στις αντίθετες τάσεις του άκρατου αρχαϊσμού και του δημοτικισμού υπάρχουν και μερικοί ακόμα συνήγοροι του αρχαϊστικού αλλά ενδιάμεσου δρόμου με κυριότερο εκπρόσωπο τον *Αδαμάντιο Κοραή (1748-1833)* και *συνεχιστές του έργου του τον Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1836)* και το *Θεόκλητο Φαρμακίδη (1784-1860)*.

Ο Αδαμάντιος Κοραής ζώντας από το 1782 στη Γαλλία και όντας ανεξάρτητος και από την ανησυχία της εκκλησίας για κινήματα που όλο και λιγότερο ελέγχει και από τη νοοτροπία και τα συμφέροντα των Φαναριωτών αρχίζει έναν μακρόχρονο αγώνα προσπαθώντας να συντονίσει την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας με τα επιτεύγματα του νεότερου δυτικού κόσμου. Αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις στην «μετακένωση» της δυτικής παιδείας στην Ελλάδα και στην ανανέωση της γνωριμίας του νέου ελληνισμού με τη γραμματεία των αρχαίων. Ο Κοραής και οι οπαδοί του πιστεύουν και υποστηρίζουν ότι η δυτική παιδεία θα βοηθήσει τον ελληνισμό, σ' αυτή τη φάση της ιστορίας του, ν' αποκαταστήσει την επαφή του με το πνεύμα της κλασικής αρχαιότητας, ώστε να οικειωθεί πάλι τον απέραντο χώρο της και να επανασυνδέσει τους δεσμούς με τη μεγάλη Ελληνική παράδοση.

Η περίφημη «μέση οδός», που αποτελεί για τον Κοραή κανόνα πολιτικής, παιδείας και γλώσσας, εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο το προοδευτικό όχι όμως και επαναστατικό πνεύμα του Διαφωτισμού. Γράφει χαρακτηριστικά: «μακράν από την Σκύλλαν της αθεΐας και την Χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας», κι αλλού «μήτε τύραννοι των χυδαίων», δηλαδή των μη λογίων, των πολλών, «μήτε δούλοι της χυδαιότητος αυτών». Κι αλλού: «Εάν το να μακρύνεται τις από την κοινήν του λέγειν συνήθειαν τόσο, ώστε να γίνεται ασαφής εις την διάνοιαν και παράξενος εις την ακοήν, είναι τυραννικόν, το να χυδαΐζει πάλιν τόσο, ώστε να γίνεται αηδής εις εκείνους όσοι έλαβον ανατροφήν, πάλιν τόσο με φαίνεται δημαγωγικόν. Όταν λέγω ότι από την γλώσσαν μετέχει το έθνος όλον με δημοκρατικήν ισότητα, δεν νοώ ότι πρέπει να αφήσωμεν την μόρφωσιν και δημιουργίαν αυτής εις την οχλοκρατικήν φαντασίαν των χυδαίων».

Το πρόγραμμά του

Το σύνολο των προσπαθειών του Κοραή έχει ως βασική προϋπόθεση την ύπαρξη ενός γλωσσικού οργάνου κατάλληλου να εξυπηρετήσει όλες τις πνευματικές ανάγκες του σύγχρονου πολιτισμού. Μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού προτάθηκαν – όπως είδαμε – για το θέμα αυτό οι πιο αντίθετες και ασυμβίβαστες λύσεις: απ' τη μια η συστηματοποίηση και χρησιμοποίηση αποκλειστικά της λαϊκής γλώσσας, ώστε να μπορούν να διαδοθούν τα φώτα σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας· απ' την άλλη η επαναφορά της αρχαίας γλώσσας, που φέρνει μαζί της τις αρχαίες πνευματικές επιδόσεις. Ο Κοραής θέλει την πρώτη λύση: αποκλείει την επάνοδο προς τα αρχαία και συμφωνεί με τους δημοτικιστές στο πιο βασικό σημείο: «μόνος ο καιρός έχει την εξουσίαν να μεταβάλλη των εθνών τας διαλέκτους». Ζητάει όμως κάτι διαφορετικό κι από τους αρχαιόστες κι από τους δημοτικιστές: ξεκινημένος από την καθημερινή λαλιά θέλει να καταλήξει σε μια γλώσσα η οποία, κρατώντας τη δομή της νέας ελληνικής, να φθάσει σε ένα λεξιλόγιο που να πλησιάζει την ετυμολογία των αρχαίων λέξεων, όσες σώθηκαν μέσα από την προφορική και γραπτή παράδοση. Το όριο βρίσκεται από τη μεριά της αρχαίας.

Θέλει όμως – κι εκεί διαφωνεί με τους δημοτικιστές – η συστηματοποίηση να φθάσει σε ένα γενναίο καθάρισμα του λεξιλογίου και σε μια ανάλογη επεξεργασία της γραμματικής και του συντακτικού με βάση πάντα την πραγματική κατάσταση της ελληνικής γλώσσας του καιρού του. «Διόρθωσιν ονομάζω της γλώσσης, όχι μόνον τον μετασχηματισμόν διαφόρων βαρβαρομόρφων λέξεων και συντάξεων, αλλά και την φυλακήν πολλών άλλων, τας οποίας ως βαρβάρους σπουδάζουν να εξορίσουν από την γλώσσαν, όσοι μετά προσοχής δεν ηρένησαν την φύσιν της γλώσσης». Το όριο του Κοραή είναι όπως είπαμε από την πλευρά της αρχαίας. Αν – λέει – η θεωρία του είναι ανεφάρμοστη, «φρονιμωτέραν άλλην συμβουλήν εις το έθνος να δώση τις δεν έχει παρά την συμβουλήν του χυδαΐσμού, ήγουν να γράφη καθώς ομιλεί και να μη γυρεύει να σιάση την γλώσσαν οπού έλαβε από τους γονιούς του, επειδή αυτή είναι καν γλώσσα του περισσοτέρου έθνους».

Ο Κοραής αναγνωρίζει με τον τρόπο αυτό τη βασική σημασία της

μητρικής γλώσσας για τη διαμόρφωση εθνικού πολιτισμού. Υποστήριξε πως είναι κακή «η επικρατήσασα έως τώρα συνήθεια να καταφρονώμεν την νέαν γλώσσαν», ότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να επιβάλλει στο λαό άλλη γλώσσα και συνηγόρησε για τα «γραικικά», τη γλώσσα που «εθλάσαμεν με το μητρικό γάλα και εις μόνην την οποίαν εσυνειθήσαμεν να εξηγώμεν ό,τι συλλογιζόμεθα». Υποστηρίζει – όπως κι ο Καταρτζής – ότι «η γλώσσα είναι έν' από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτω, ισότητα».

Από την άλλη μεριά όμως επηρεασμένος και ο ίδιος από την αρχαιομάθεια και την πρόληψη της εποχής του, νόμιζε πως η γλωσσική εξέλιξη των δύο χιλιάδων χρόνων ήταν αποτέλεσμα βαρβάρωσης και διαφθοράς. «Η φρικτοτέρα χυδαιότης είναι η έλλειψις του απαραιμφάτου» γράφει χαρακτηριστικά. Πίστευε ότι η απαιδευσία θα εξαφανιζόταν με τον γλωσσικό «καλλωπισμό» και τη διόρθωση των βαρβαρικών στοιχείων. Πρέπει να φύγουν όλα τα «σαπημένα της γλώσσης», τα «ζιζάνια της χυδαιότητος», ώσπου να περάσουν λέξεις και φράσεις διορθωμένες «από το βιβλίον του λαού εις του λαού τα στόματα».

Για το λόγο αυτό πρότεινε τον καθαρισμό, τον καλλωπισμό και τη μορφολογική διόρθωση των βαρβαρικών στοιχείων. Πρότεινε για παράδειγμα αντί των αρχαϊστικών άρτος, οίνος, πτηνόν, ιχθύς, χοίρος, και των λαϊκών αντίστοιχων φωμί, κρασί, ψάρι, γουρούνι, τις «διορθωμένες» λέξεις φωμίον, κρασίον, ψάριον, γουρούνιον, κι ακόμα μεσημέριον, οικοκύριος, υποδηματάδαι κλπ.

Κριτική

Η πρόταση του Κοραή δεν αποτελεί επίλυση μιας δυσχέρειας με συμβιβαστικούς τρόπους, αλλά συνιστά μια νέα, γενναία λύση σύμφωνη με το πνεύμα του, με το πνεύμα της προόδου. Η θέση όμως αυτή σήμαινε διμέτωπο αγώνα εναντίον των δύο ακροτήτων.

«Ο Κοραής» γράφει ο Κ.Θ. Δημαράς «δεν είναι επαναστάτης, και η σκέψη του δεν είναι επαναστατική, είναι πρόμαχος της εξέλιξης, της προόδου, ανήκει πνευματικά στον κύκλο των ιδεολόγων, με τον οποίο φαίνεται να είχε και άμεσες επαφές».

Οι γλωσσικές απόψεις του Κοραή, με όλα τα πλεονεκτήματα που διέθεταν σε σχέση με τον ασυγκράτητο αρχαϊσμό των συγχρόνων του, και με όλα τα μειονεκτήματα απέναντι στον ανόθευτο δημοτικισμό, βρήκαν αρκετούς οπαδούς και μιμητές. Πολεμήθηκαν όμως πολύ άγρια από τους αρχαϊστές και σατιρίστηκαν από το φαναριώτη Ρίζο Νερουλό κυρίως στην κωμωδία του «Κοραχιστικά ή διόρθωσις της Ρωμαίικης γλώσσας». Να ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Προστάξεν σε είχαν να κάμης βραστόν ζωμίον με κομμάτια φωμίων... Αμμή υσείς τι είναι το οποίον να με είπητε θέλετε πράγμα;».

Το πρόγραμμα του Κοραή ήταν πράγματι ανεφάρμοστο γιατί η μέση οδός που πρότεινε ήταν αδύνατο να βρεθεί. Ζητούσε μέτριο καθαρισμό και αυτό σιγά σιγά, με τον καιρό, ώστε να μάθει ο λαός να μεταχειρίζεται τα νέα στοιχεία «κατά μικρόν το εν οπίσω του άλλου», ώσπου να φτάσουμε στη μέση οδό μεταξύ αρχαίας και νέας γλώσσας. Το καλλωπιστικό του κήρυγμα όμως καταντούσε ακροβατικό εγχείρημα να φυλαχτεί η ισορροπία στο ανύπαρκτο σημείο όπου αυτός πρότεινε. Ήταν δύσκολο ο καθαρισμός να σταματήσει στους ανύπαρκτους κοραϊκούς τύπους εντάμα, σταλαγματία, οφάριον, όταν ήταν έτοιμοι οι «ελληνικοί» (= αρχαίοι) τύποι ομού, σταγών, ιχθύς. Άλλωστε προτάσεις όπως «σιγά, σιγά, ως τη μέση και σύμφωνα με την κοινή συνήθεια» έκρυβαν πολύν υποκειμενισμό και ήταν ανίσχυρες να αντισταθούν στον αρχαϊσμό που διακήρυσσε άρνηση της μητρικής γλώσσας και εξαρχαϊσμό όσο αυτό θα ήταν δυνατό. Το άνοιγμα της «μέσης οδού» με άλλα λόγια, η οποία είναι τελικά ζήτημα άκρως υποκειμενικό, ενείχε κινδύνους που γρήγορα θα φανούν: με τα ίδια τα επιχειρήματα του Κοραή υποστηρίχτηκαν εντελώς αντίθετες επιλογές. Πέρα από το όριο που έθετε ο Κοραής, ο κάθε οπαδός της μέσης οδού θα κάνει το δικό του μίγμα, και με τα επιχειρήματα του ίδιου δασκάλου είναι δυνατό να υποστηριχθούν πολύ διαφορετικές, ως και αντίθετες, γλωσσικές μορφές.

Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης κι ο Κωνσταντίνος Κούμας ακολούθησαν τις γλωσσικές ιδέες του Κοραή. Εκείνος όμως που «εσεβάσθη όσο κανείς του ανδρός τούτου τας γνώμας», σύμφωνα με τη γραπτή του μαρτυρία, είναι ο Κούμας. Στον τομέα της γλώσσας ο Κούμας παρέ-

μεινε πιστός της ομιλουμένης· υποστηρίζει ότι κάθε επιστήμη για να γίνει κτήμα σ' όσους «επιθυμούσι φιλομαθείς» είναι ανάγκη να γράφεται «εις γλώσσαν την οποίαν λαλεί και καταλαμβάνει το έθνος όλον» επειδή «έθνος δεν εμπορεί να ονομασθή, όταν δεν έχει γλώσσαν καταλαμβανομένην απ' όλου του έθνους τα πρόσωπα». Υπήρξε συνεπής αντίπαλος της αρχαίζουσας και των οπαδών της, που θα τους πολεμήσει στο πρόσωπο του Νεόφυτου Δούκα με συνέπεια και επιστημονικά επιχειρήματα. Ο Κούμας ανήκει στην προοδευτική παράταξη που ήθελε ουσιαστική και προς τις θετικές επιστήμες στραμμένη την παιδεία των νέων.

Η συνέχεια μετά τον Κοραή

Μετά το θάνατο του Κοραή το όραμα του αρχαίου κόσμου παρέσυρε και τις γλωσσικές θεωρίες έξω από την εμπειρία, έξω από τη φρόνηση και τον ρεαλισμό. Για μια εικοσαετία (1833-1853) με προεξάρχοντα τον Κων/νο Οικονόμου γίνεται βαθμιαία τροπή της νέας ελληνικής προς τον αρχαϊσμό. Τα επιχειρήματα είναι πλέον πιο πολύ πολιτικά: η χρήση της αρχαίας γλώσσας θα φανερώσει την αρχαία καταγωγή των νέων Ελλήνων. Ο αρχαϊσμός ολοένα και ξεπερνάει καινούρια όρια, αλλά χωρίς να παύει να υποστηρίζει ότι με τον τρόπο αυτόν συνεχίζει τη γραμμή του Κοραή.

Επίλογος

Κυρίες και κύριοι,

Στην πεντηχονταετία που ακολουθεί την επανάσταση του 1821 και κυρίως μετά το θάνατο του Αδαμάντιου Κοραή στα 1833 αδυνατίζει η προσφορά δυτικών στοιχείων στη νεοελληνική παιδεία καθώς αναπτύσσεται μια νοστροπία εντελώς ξένη προς τη Δύση και επικρατεί ένας ρομαντισμός – τελείως αντίθετος με το πνεύμα του Διαφωτισμού – που νοσταλγεί τα περασμένα, υμνεί τις συναισθηματικές αξίες, είναι μυστικιστής και απαισιόδοξος. Κυριαρχεί το ιδανικό του γυρισμού στην αρχαιότητα με έναν γραπτό λόγο που δε θεμελιώνεται σε ένα ζωντανό ιδίωμα, αλλά σε έναν αρχαϊστικό ιδανικό γραμματικό τύπο, νοθευμέ-

νον από γαλλισμούς ή άλλους ξενισμούς, χωρίς λεξιλογική και γραμματική βάση και ενότητα.

Για την πραγματική εθνική γλώσσα γίνεται όλο και λιγότερο λόγος. Στη διαμόρφωση αυτής της νέας – γραπτής κυρίως – γλώσσας πρωτοστατούν Φαναριώτες και Πολίτες και μέσα από την απλοϊκή αισιοδοξία του αρχαϊσμού συνεχίζονται οι οραματισμοί και τα κηρύγματα για ένα γυρισμό στην αρχαία γλώσσα και τον αρχαίο πολιτισμό. Γνήσιος εκφραστής αυτής της αντίληψης ο Παναγιώτης Σούτσος διαβεβαιώνει ότι «η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων και ημών των νεωτέρων έσεται μία και η αυτή». Παράλληλα περιφρονείται η παλιότερη λογοτεχνική παραγωγή (κρητική και εφτανησιακή). Ο Αλέξανδρος Σούτσος μάλιστα διακηρύσσει για την ποίηση του Σολωμού και του Κάλβου: «Ιδέαι όμως πλούσιαι πτωχά ενδεδυμέναι δεν είναι δι' αιώνιον ζώην προωρισμέναι».

Απ' την άλλη μεριά κάποιοι οπαδοί του Κοραή, όπως ο Κωνσταντίνος Κούμας κι ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, συνεχίζουν το έργο του μέσα όμως στους περισπασμούς που επιβάλλει η ανάγκη να συγκροτηθεί το νέο ελληνικό κράτος. Άλλοι απ' αυτούς, όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος κι ο Νεόφυτος Βάμβας, τρέπονται σε αρχές που απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τη διδασκαλία του Κοραή. Ο Οικονόμος μάλιστα όσο ακόμα ζούσε ο Κοραής εγκατέλειψε το δάσκαλό του, στράφηκε σε πιο συντηρητικές επιλογές κι ολόένα υποχωρώντας έφτασε να γίνει ο κορυφαίος των συντηρητικών.

Με το κίνημα της γενιάς του 1880 το γλωσσικό ζήτημα μπαίνει σε μια νέα φάση. Το κορύφωμα του καθαρισμού στην προηγούμενη δεκαετία έδειξε γρήγορα τη χρεοκοπία του αρχαϊσμού κι αρχίζει έτσι στη δεκαετία αυτή να ωριμάζει η συνείδηση για την ανάγκη της γλωσσικής αλλαγής. Η ένωση των Επτανήσων (όπου κυριαρχούσε η δημοτική στη λογοτεχνική παραγωγή) με την Ελλάδα και ο επιστημονικός φωτισμός που παρουσιάζεται από νέους επιστήμονες που μελετούν τη λαογραφία, την εθνική ιστορία και τη γλώσσα και που αντικρίζουν αντικειμενικότερα την εξέλιξη και την ιστορική διαμόρφωση του νέου ελληνισμού καθώς και τη σχέση του με τον αρχαίο βοήθησαν καταλυτικά στη νέα αυτή εξέλιξη. Έτσι το απολυτρωτικό κήρυγμα του Γιάννη

Ψυχάρη στα 1888 ανοίγει μια νέα εποχή στη γλωσσική και πνευματική μας ιστορία. Μετά το πρώτο ξάφνιασμα, η δημοτική αρχίζει να καλλιεργείται όχι μόνο στην ποίηση αλλά και σε ολόκληρη τη λογοτεχνία, για να κατακτήσει σιγά σιγά όλους τους τομείς της πνευματικής ζωής.

Βιβλιογραφία

- Browning Robert, Η ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1985
- Δημαράς Κωνσταντίνος, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, Ερμής, 1993
- Tonnet Henri, Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1995
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης, Νεοελληνική Γραμματική - Ιστορική Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 1981